

Bouwhistorische en Archeologische

b e r i c h t e n

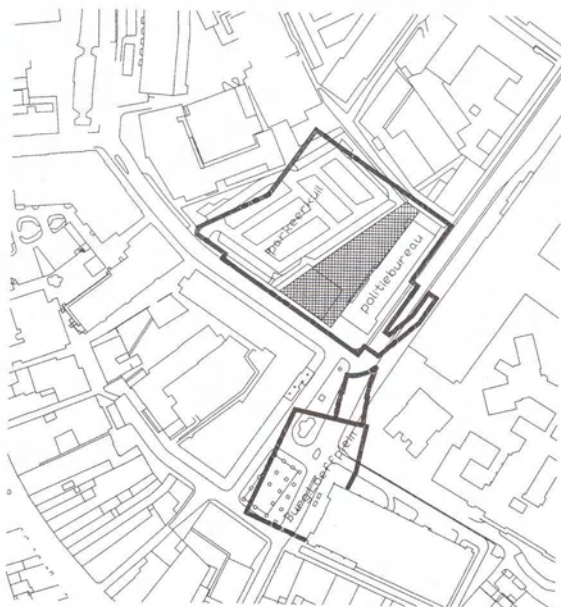
■ Archeologisch onderzoek in het Tolbrugkwartier (1)

Op 1 december 1994 is de Bouwhistorische en Archeologische Dienst gestart met een zeer omvangrijk onderzoek aan het Burgemeester Loeffplein. Aanleiding zijn de grootscheepse nieuwbouwplannen, die dit gebied een totaal ander aanzien zullen geven. De grootschaligheid van dit project betekent een evenredige aantasting van het bodemarchief ter plaatse. Het documenteren van wat gaat verdwijnen zal zeker zo'n anderhalf jaar in beslag gaan nemen. Het is de bedoeling in deze rubriek regelmatig verslag te doen van de archeologische resultaten.

Het onderzoeksterrein

Het gebied waar het om gaat bestaat de huidige 'parkeerkuil' aan de Pastoor De Kroonstraat, het aangrenzende terrein van het voormalige politiebureau en het Burgemeester Loeffplein. Terwijl archeologisch onderzoek in de binnenstad zich noodzakelijkerwijze vaak afspeelt op betrekkelijk kleine locaties onder beperkende omstan-

*afb.1
Overzicht van
het te onderzoeken gebied.
Het gerasterde
gedeelte geeft
de eerste fase
aan.*

digheden, doet zich hier een unieke mogelijkheid voor om het bodemarchief over een groot oppervlak vrij te leggen en te onderzoeken. Toch moeten de verwachtingen al meteen worden getemperd. Zoals bekend is dit gebied in de jaren '60 onderhevig geweest aan enorme sloopen nieuwbouwactiviteiten op een schaal die vergelijkbaar is met de huidige plannen. Toen is er echter geen voorafgaand archeologisch onderzoek uitgevoerd. Alleen de funderingen van een deel van het klooster zijn toen globaal ingemeten. Vooral het gedeelte van de parkeerkuil en het (onderkelderde) politiebureau is in die periode sterk vergraven met alle verlies van archeologische informatie vandien. Desondanks is de verwachting dat er nog

genoeg gegevens in de bodem aanwezig zijn, die een bijdrage kunnen leveren aan de geschiedschrijving van de stad. Het project zal gefaseerd worden uitgevoerd in overeenstemming met de bouwplannen. Het onderzoek is gestart op het niet onderkelderde binnenterrein van het politiebureau.

Historische gegevens

De locatie van het politiebureau is een van oorsprong laag gelegen gebied buiten de oudste stadsmuur. Na de bouw van de tweede ommuring in de veertiende eeuw kwam het weliswaar binnen de stad te liggen, maar het bleef toch lange tijd onbebouwd. In de tweede helft van de vijftiende eeuw werden er op de open terreinen

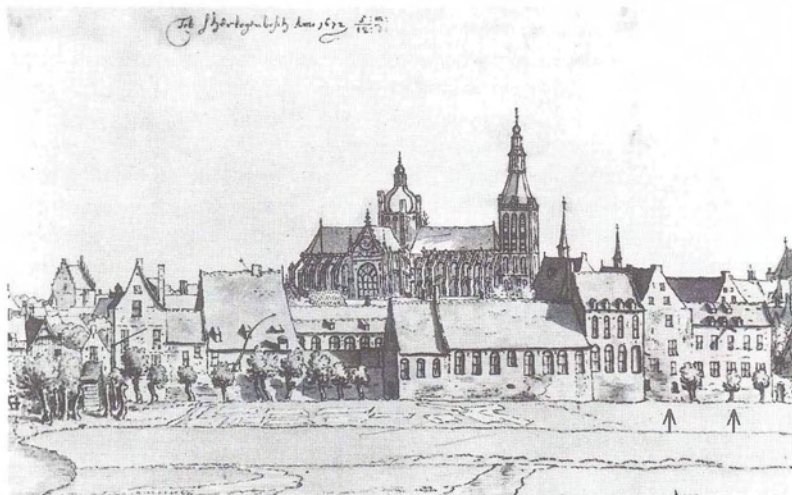
binnen de stad opvallend veel kloosters gesticht, vooral vrouwenkloosters. Binnen het onderzoeksgebied werd in 1459 het St. Elisabeth Bloemkamp- of Bloemenkampklooster gebouwd, gewijd aan de heiligen Elisabeth en Agnes. Dit vrouwenklooster onderhield de regels van de derde orde van St. Franciscus (Tertiariissen). Het werd al genoemd in 1410 en lag toen op de Papenhulst. In 1452 werd het verplaatst naar de Windmolenberg om tenslotte aan de Tolbrugstraat zijn definitieve plaats te vinden. Het stond diensgevolge ook bekend als het Klooster Achter de Tolbrug. Na de inname van de stad in 1629 mochten de nonnen hun convent blijven bewonen, maar er mochten geen novicen meer worden aangenomen. Het klooster was dan ook gedoemd uit te sterven

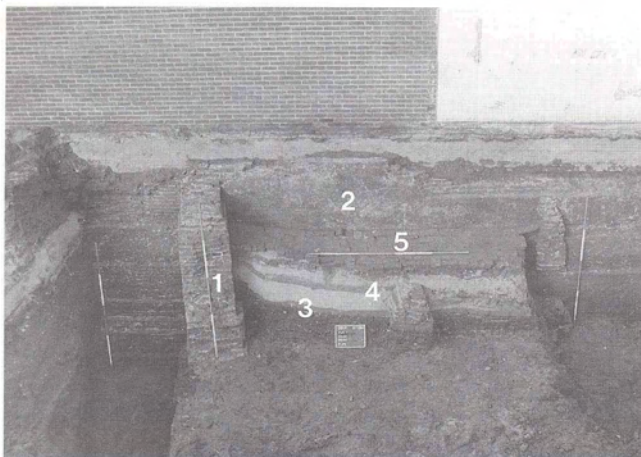
en in 1685 vermaakten de laatste twee zusters de roerende goederen van het klooster aan de Franciscanessen van Oisterwijk. De gebouwen zelf werden door de protestantse overheid geconfiscieerd. In 1691 werden de gebouwen door de Raad van State in eigendom gegeven aan de stad tot oprichting van een tuchthuis. Hier is het vermoedelijk niet van gekomen, want in 1707 werden de gebouwen verkocht. Naar aanleiding van die verkoop werd een opmeting gemaakt die ons de globale vorm van het klooster laat zien. Nadat de gebouwen in 1744 weer in het bezit van de stadsregering waren gekomen, kreeg een deel ervan een nieuwe bestemming als kazerne. Tot de jaren veertig van de achttiende eeuw werden de militairen in de stad bij burgers ingekwartierd, wat

een zware last betekende voor de burgerij. In 1744 kwam daar verandering in toen er vier kazernes werden gebouwd: de Mortelkazerne, de Berewoutkazerne, de Jacobkazerne en de Tolbrugkazerne. Voor deze laatste werd een deel van de kloostergebouwen gebruikt. De kazerne bestond uit drie 'Baraquen', waarvan de noordelijkste volgens het bouwbestek van 1744 gebouwd moest worden 'op de fundamente van het gemelde clooster'. Er werd 1134 man infanterie in gelegerd. De aanwezigheid van dit garnizoen zal er zeker toe hebben bijgedragen dat er zich in de omringende wijk De Pijp ver-

afb.2

Op deze pentekening van Valentijn Klotz uit 1672 is de St. Jan vanuit het noordwesten getekend. Op de voorgrond is het gebouwencomplex van het St. Elisabeth Bloemkampklooster te zien. De spitse dakruiter rechts naast de toren van de St. Jan is van de kapel van het klooster. De twee pijlen geven aan van welke gebouwen de funderingen in de eerste opgravingsput zijn gevonden (Verz. De Grez, Brussel).

afb.3

Na het schoonmaken van de wand van de opgravingsput bleek nog een klein stukje bodemopbouw bewaard: 1) zijmuur klooster'kerk'; 2) voorgevel klooster'kerk', tevens kademuur van de Dieze die hierachter stroomde; 3) leemvloer over de gehele breedte van het gebouw, tweede helft vijftiende eeuw; 4) leemvloer met tussenmuur na opdeling van de ruimte, rond 1500; 5) baksteenvloer uit de kazerneperiode, achttiende eeuw (foto BAD, 's-Hertogenbosch).

scheidene bordelen vestigden, door de bevolking 'kabinetten van liefde' genoemd. In 1892 verloor de kazerne haar militaire functie. Na nog enige tijd een schoenenfabriek en een garage tot onderdak gediend te hebben, werden de nog resterende gebouwen in 1956 gesloopt.

Het doel van het archeologisch onderzoek

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat de geschiedenis van het St.Elisabeth Bloemkampklooster en de Tolbrugkazerne een belangrijke plaats inneemt bij de archeologische vraagstelling. Een andere vraag betreft de aanwezigheid van werkplaatsen van ambacht en nijverheid. Deze moeten zich in de late middeleeuwen aan de rand van de stad hebben bevonden. De enige vondst op dit gebied echter is een pottenbakkersoven die in 1984 werd

ontdekt bij de sloop van de Pieterskerk. Een al even intrigerend probleem wordt gevormd door enkele aardewerkscherven uit de tiende en elfde eeuw, die in het verleden in deze omgeving zijn gevonden. Uit archeologisch onderzoek elders in de stad is gebleken dat er in de ijzertijd en Romeinse tijd bewoning is geweest op de Markt en op enkele kleinere donken als bij de Clarastraat en de Beurdesstraat en omgeving. In de vroege middeleeuwen lijkt het gebied volkomen verlaten. Er is pas weer menselijke activiteit als aan het eind van de twaalfde eeuw 's-Hertogenbosch wordt gesticht. De genoemde scherven zouden echter een aanwijzing kunnen zijn, dat er ook in die tussenliggende periode sprake geweest is van bewoning. Dit zou dan in de omgeving van het Loeffplein geweest moeten zijn. We hopen met dit

onderzoek hierover meer duidelijkheid te krijgen.

En tenslotte is er de vraag naar de betekenis van de naam Tolbrugstraat. Is er hier op een kruising van landweg en waterweg tol geheven op een doorgaande route over land of werd er juist tol gevraagd van passerende schepen? Omdat de Tolbrugstraat doodliep tegen de 14de-eeuwse stadsmuur (zie de kaart van Van Deventer van rond 1540), kan er slechts van een landtol op een doorgaande route sprake geweest zijn als deze Tolbrugstraat, die in 1327 voor het eerst wordt vermeld, in de eerste helft van de dertiende eeuw buiten de oudste stadsmuur aanwijsbaar is. De datering van de Tolbrugstraat is dan ook essentieel. Dit interessante probleem zal in de tweede fase van het onderzoek aan de orde komen, wanneer het Loeffplein wordt onderzocht.

De eerste resultaten

Hoewel het Tolbrugkwartier archeologisch gezien nogal gehavend is, is het lopende onderzoek niet het eerste in dit gebied. In 1981 werd juist ten noorden van het politiebureau een vroeg veertiende-eeuws huis gevonden gelegen aan de westkant van een Diezetak. Ten tijde van de bouw van het klooster werd deze waterloop van kademuren voorzien. Na de sloop van een deel van de kloostergebouwen en de bouw van de Tolbrugkazerne in de achttiende eeuw werd er een stuk van deze Diezetak afgedamd en omgevormd tot een beerput voor de kazerne.

Hoewel op het moment van schrijven het archeologisch onderzoek nog maar kort loopt, kunnen er toch al enige resultaten worden gemeld. Omdat het politiebureau onderkelderd is geweest en het terrein archeologisch als verloren beschouwd kan worden, heeft onze aandacht zich gericht op het naastgelegen binnenterrein. Direct na het weghalen van de bovengrond kwam er zwaar muurwerk tevoorschijn. Het bleek hier te gaan om het middelste van de drie kazernegebouwen. De hoek van deze toch al forse muur was nog eens extra dik gemetseld. Hij doorsneed een duidelijk oudere muur die naar het noorden liep en qua datering bij het klooster moet hebben gehoord. Deze muur was echter in de jaren vijftig

voor een deel afgebroken. Het noordelijk deel van de opgravingsput bestond uit brede puinbanen die duidelijk maakten dat daar een gebouw volledig was gesloopt. Het was dan ook een verrassing, dat bij de uitbreiding van de opgravingsput naar het westen nog een deel van de muren bewaard bleek te zijn gebleven. De datering, tweede helft van de vijftiende eeuw, maakte duidelijk dat het een deel van het klooster is geweest en wel het lange gebouw waar de kloosterkapel onderdeel van heeft uitgemaakt. Op de funderingen van dit gebouw werd later een deel van de kazerne gebouwd, al is dit door de rigoureuze sloop in 1956 archeologisch niet meer vast te stellen. Een zeer subtiele aanwijzing hiervoor werd gevonden in de vorm van een achttiende-eeuwse militaire knoop die onder een bakstenen vloer tevoorschijn kwam. Op de plattegrond van 1707 wordt de term 'kerk' gebruikt voor het gehele gebouw al staat er wel een tussenmuur getekend. Bij de inmeting van de oude funderingen in 1956 is echter een kapel getekend die slechts het oostelijk deel van het gebouw beslaat. Ook de tekening uit 1672 (afb. 2) suggereert dat de kerk niet doorliep tot aan het water. Omdat het gebouw zo rigoreus is gesloopt, kan het archeologisch onderzoek hier geen uitsluitsel meer over geven. De indeling van de ruimte aan de westzijde bleek

in de loop van de tijd wel meermalen gewijzigd. Aanvankelijk besloeg deze ruimte de gehele breedte van het gebouw, getuige een doorlopende leemvloer. Rond 1500 werd hij in tweeën gedeeld door een smalle muur. In de zestiende eeuw werd deze scheidingswand weer afgebroken en werd opnieuw de hele breedte van het gebouw benut, waarbij dit keer een plavuizenvloer werd aangelegd. In de kazerneperiode verdeelde men de ruimte ten slotte weer in tweeën. De vloer bestond toen uit bakstenen en hergebruikte plavuizen van het klooster. Omdat de westgevel van het kloostergebouw ook diende als kademuur van de er langs stromende Dieze, was hij zeer zwaar uitgevoerd en tot op het dekzand gefundeerd. Het dekzandniveau werd aangetroffen op ca. 1.50m+NAP. Als men bedenkt dat dit natuurlijke dekzand op de Markt rond 5.00m+NAP ligt, geeft dit al aan hoe laag dit gebied van oorsprong lag. Een dik veenpakket laat zien dat er hier sprake was van een moeras. Terwijl vrijwel overal elders in de stad de grote ophogingsactiviteiten zich afspelen in de veertiende eeuw, lijkt dit hier pas in de eerste helft van de vijftiende eeuw te gebeuren. Het betekent dat dit gebied als één van de laatste terreinen binnen de middeleeuwse stad werd ontgonnen.

Johan Treling ■

Literatuur: A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, III. 's-Hertogenbosch, 1910-1914; J.P.C.M. van Hoof en W.Klinkert, 's-Hertogenbosch en Vught, een militair verleden. 's-Gravenhage, 1993; J.A.M. Hoekx, 'De Bossche kloosters tot aan de inname van de stad in 1629', in: *Bossche Bouwstenen VI. 's-Hertogenbosch*, 1983; M.Schoengen, *Monasticon Batavum: Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van wetenschappen*, Nieuwe reeks, deel XLV, Amsterdam, 1941; H.Bruggeman, *Het Bouwen van een Enkele Block en Twee Dubbele Blocken Baraquen in den Tolbrugstraat. 's-Hertogenbosch*, 1995; J.A.J.van der Vaart, "'s-Hertogenbosch: in de middeleeuwen knooppunt van wegen?", in: *Boschboombladeren 37, 's-Hertogenbosch* 1989.

■ Een industrieel monument

Op de Gemeentewerf aan het Vogelplein staat een nogal vreemd 'kunstwerk'. Het is een stellage van grote en kleinere bollen, die met leidingen aan elkaar verbonden zijn. Hoewel de installatie futuristisch oogt is duidelijk te zien dat ze een respectabele leeftijd heeft. Collega's van het Ingenieursbureau Openbare Werken (IOW) noemen het 'de ballen van Wout', als herinnering aan de heer Wout van Alphen, die tot het eind van de jaren zeventig de installatie bediende. Aangezien de Gemeentewerf in verband met een reorganisatie zal worden opgeheven en in drie over de stad verspreide zogenaamde wijkon-

derkomens wordt verdeeld, moet het monument op deze plek verdwijnen. Bij het IOW is men zich bewust van de historische waarde van het monument en zoekt men naar een goede herplaatsing. Voor de Bouwhistorische en Archeologische Dienst was de naderende sloop aan het Vogelplein aanleiding om de herkomst van dit merkwaardige kunstwerk na te gaan. De installatie bleek afkomstig te zijn uit een ondergrondse kelder aan de Citadellaan, waar het als ejector in het rioleeringsstelsel van 'De Muntel' dienst heeft gedaan.

Geschiedenis

Toen men begin 1920 zover was dat er een aanvang gemaakt kon worden met de bebouwing van het terrein dat 'De Muntel' heette, werd ook het vraagstuk van de afvoer van de fecaliën urgent. De directeur Gemeentewerken Perey meende dat het beerputtensysteem, dat tot dan toe in 's-Hertogenbosch gehanteerd was, niet meer voldeed. Argumenten die zijns inziens tegen het gebruik van beerputten spraken, waren met name de extra kosten die gemaakt moesten worden voor uitbreiding van personeel en materieel van de gemeentelijke reinigingsdienst. Tevens wees hij er op dat de afzet van de beer stagneerde ten gevolge van de opkomst van de kunstmest en dat het

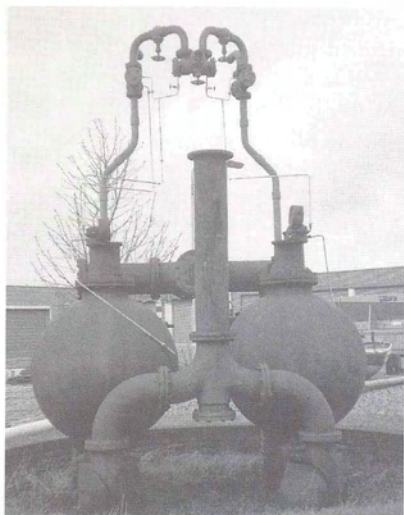
ophalen en vervoeren van de beer door de stad onhygiënisch was.

De voorkeur van Perey ging dan ook uit naar een rioleeringssysteem. Al snel bleek zijn oog te vallen op het Isaac Shone systeem. Dit systeem dat een Engelse uitvinding was, werd al vele jaren toegepast in verschillende steden binnen het Verenigd Koninkrijk, de Engelse koloniën en de Verenigde Staten van Amerika.

Het systeem bestond uit een gescheiden stelsel, waarbij het hemelwater naar het dichtstbij gelegen open water werd afgevoerd. Het huiswater en de fecaliën werden apart verzameld in zogenaamde ejectorinrichtingen, waarna door middel van perslucht de beer werd afgevoerd naar verderop gelegen open water.

Het stond bekend om zijn automatische, bedrijfszekere werking en zijn grote rentabiliteit. Het vergde weinig onderhoud en personeel, kon makkelijk uitgebreid worden en men was gevrijwaard van stankoverlast. Aangezien de lozing onder druk plaatsvond bleef het systeem ook bij hoog water functioneren. Hetgeen voor 's-Hertogenbosch van wezenlijk belang was, daar de stad in de winter en het voorjaar herhaaldelijk geplaagd werd door wateroverlast. Iets waar wij de laatste jaren weer over mee kunnen praten.

Aangezien in Nederland het

Ejectorinstallatie op de gemeentewerf (foto BAD, 's-Hertogenbosch).

Isaac Shone systeem nergens werd toegepast, gingen medio 1920 Perey en diens medewerker ingenieur Meyier naar Engeland om aldaar informatie over het systeem in te winnen en de werking ervan in de praktijk te bestuderen. Zo bezochten zij onder meer de stad Guildford waar men de luchtdrukinstallatie combineerde met een vuilverbrandingsinstallatie. Teruggekeerd van hun reis stelden Perey en de Meyier B&W op de hoogte van hun bevindingen. Klaarblijkelijk was hun rapportage positief want in oktober vroeg Perey een crediet van f 100.000,- aan voor de aanschaf van de installatie en diverse soorten buizen. Het systeem zou behalve 'De Muntel' ook het

terrein 'Duli', 'De Hinthamerpoort', het 'Vinkekampke' en 'De Bossche Pad' bestrijken. Zo vlotjes als de keuze van het rioleringssysteem verliep, zo moeizaam verliep de aanleg. De aanbesteding die in mei 1921 plaatsvond leverde als laagste inschrijver de aannemer Van Haaren uit Vught op voor een som van f 78.770,-. En alhoewel de gemeenteraad meende dat voor dit bedrag het werk niet geklaard kon worden, ging zij toch met hem in zee. Afgesproken werd dat Van Haaren tot een bedrag van maximaal f 108.000,- mocht declareren. Eén van de voorwaarden die de gemeente stelde was dat een groot aantal werkelozen bij de werkzaamheden zou worden ingeschakeld. Ten gevolge van een economische crisis had 's-Hertogenbosch namelijk te kampen met grote aantallen, meest ongeschoolde, werkelozen. De gemeente probeerde hen zoveel mogelijk aan het werk te zetten, daar menigeen binnen de gemeenteraad het steungeld dat de gemeente aan de werklozen uitkeerde als weggegooid geld zag. Derhalve werden diverse werkverschaffingsprojecten opgezet waaronder de rioleeringswerken. Al snel bleek Van Haaren geen gelukkige keus. Van de tewerkstelling van werkelozen kwam weinig terecht. Verder hield hij zich niet aan de landelijke loonafspraken waardoor er een staking uit-

brak welke het werk zeer vertraagde. Ook de technische uitvoering van het werk liet veel te wensen over. Dit leidde uiteindelijk tot een conflict tussen de gemeente en Van Haaren die op een gegeven ogenblik het bijltje er bij neer gooide. Er ontstond zich een langdurige juridische strijd tussen Van Haaren en de gemeente die nog gecompliceerder werd nadat Van Haaren in april 1930 failliet werd verklaard. Ondertussen had gemeentewerken de voltooiing van de rioleringswerkzaamheden zelf ter hand genomen. Rond 1923 trad de riolering in werking. Het hart van het systeem werd gevormd door het compressorstation aan de Citadellaan en drie ejectorstations. De ejectorstations lagen aan De Bossche Pad, de Westenburgerweg en de Citadellaan. In deze stations werden het huiswater en de fecaliën opgevangen en vervolgens door middel van perslucht afgevoerd en 'in verschen staat' geloosd op de rivier de Dieze. De lozing geschiedde ongeveer ter hoogte van het Ertveldsche sluisje ruim één kilometer buiten de stad. Het regenwaterstelsel loosde rechtstreeks op de rivier de Aa. Het systeem bleek prima te functioneren en in de jaren dertig werd erover gedacht het terrein van nieuwbouwwijk 'De Vliert' ook op het systeem aan te sluiten. Aan gezien er echter goedkopere

Literatuur

Signalement

alternatieven voor handen waren werd het niet verder uitgebreid. Uiteindelijk zou het Isaac Shone systeem zo'n 55 jaar zijn goede diensten bewijzen. Maar toen was het echt op: het systeem vertoonde steeds meer mankementen en reserveonderdelen waren niet meer te krijgen. In 1979 is het buiten werking gesteld en vervangen. De ejectorstations, die ondergronds lagen, werden volgestort met zand. De compressoren aan de Citadellaan werden ontmanteld. Het compressorgebouwte naast het benzinstation 'De Fakkelt' is nog altijd aanwezig. Misschien is het mogelijk de overgebleven ejector als monument te herplaatsen in zijn oude omgeving, 'De Muntel'.

A. van Drunen
en J.M.J. Willems ■

Milieugeschiedenis beslaat een breed terrein. Het is niet alléén de geschiedenis van pies en poep. Ook het verhaal van onze omgang met de ons omringende wereld, met het landschap, de vogels en de bloemen, valt binnen deze discipline.

De laatste jaren krijgt de geschiedenis van het milieu de aandacht die het verdient. Er verschijnen allerlei boeken en er worden op dit veelkleurige terrein veel scripties geschreven. Het milieu is 'in'. Of dit wordt vertaald in beleid en daadkracht dat is een andere vraag. Helaas moeten we constateren dat er nogal wat verdwijnt uit ons landschap, van hoog stam fruitbomen tot oude dijkvakken.

H.M. van Helvoort schreef een scriptie over eendenkooien. Wie een moderne kaart van de Langstraat bekijkt, ziet daarop nog maar weinig 'rogge-eieren', want zo ziet een eendenkooi er ongeveer uit: een plas met vier vangpijpen verscholen tussen riet en wilgen. In het waterrijke gebied ten westen van 's-Hertogenbosch werden in de zeventiende eeuw door grootgrondbezitters vele kooien aangelegd. De kooi bij Oudheusden was reeds rond 1500 aanwezig. Weinig mensen en veel water: ideaal voor de fouragerende eend en voor de elite in Den

Bosch die bij het 'vogelwifff' wild kocht. Van Helvoort schrijft over de opkomst en ondergang van de eendenkooien, de bedrijfsvoering en het verdwijnen door oorlogsgeweld en overstromingen. H.M. van Helvoort, Aan het einde van de pijp..... Een economische studie over het eendenkooibedrijf in de Oostelijke Langstraat. (Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, 1993). Door Brabants Heem werd een boek uitgegeven over de veranderingen van het landschap in Midden- en Oost-Brabant. Vanaf de vroege middeleeuwen zijn complete nederzettingen verplaatst en oud cultuurland werd weer opgegeven. Chris de Bont beschrijft de historische geografie van een groot gebied, dat uit verschillende historisch-geografische landschappen bestaat. Omdat je over de geschiedenis van het landschap niet alleen kunt schrijven zijn bij het boek prachtige kaarten gevoegd die een beeld oproepen van voorbije landschappen. De auteur spreekt overigens al over 'de Brabantse mens' voor dat Brabant werd uitgevonden. Dat is merkwaardig! Chris de Bont, '...Al het merkwaardige in bonte afwisseling....' Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant (Waalre, 1993).